

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
GJRE

Ελληνική περιοδική
έκδοση για τη
Θρησκευτική Εκπαίδευση

Greek Journal of
Religious Education

ISSN: 2623-4386.

Πληροφορίες για την έκδοση, οδηγίες για τους συγγραφείς και την υποβολή άρθρων / Publication information, instructions for authors and subscription information: <http://www.gjre.gr>

Κριτική θεώρηση των προϋποθέσεων για την απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών

Ιωάννης-Ιωσήφ Δ. Παπαγεώργης*,

* Θεολόγος – εκπαιδευτικός, Διδ. Θεολογίας ΕΚΠΑ

Βιβλιογραφική αναφορά / Reference: Παπαγεώργης, Ι.-Ι., Δ. (2021). Κριτική θεώρηση των προϋποθέσεων για την απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών. *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση/Greek Journal of Religious Education*, 4(1), 88-93. DOI: 10.30457/040120217

Σύνδεσμος/link: <https://doi.org/10.30457/040120217>

Όλες οι απόψεις και οι ιδέες που εκφράζονται στην έκδοση είναι απόψεις και ιδέες των συγγραφέων και όχι του εκδότη (Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος ΚΑΙΡΟΣ-για την αναβάθμιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης). / The opinions and views expressed in this publication are the opinions and views of the authors and not of the publisher (KAIROS - Greek Theological Association for the improvement of the Religious Education).

Το άρθρο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για έρευνα, διδασκαλία και ιδιωτική μελέτη. Απαγορεύεται ρητά η αναπαραγωγή, η αναδιανομή, η πώληση, η εκμετάλλευση ή η διανομή του άρθρου, μέρους ή όλου, σε οποιαδήποτε μορφή και σε οποιονδήποτε. / This article may be used for research, teaching, and private study purposes. Any substantial or systematic reproduction, redistribution, reselling, licensing or distribution in any form to anyone is forbidden.

— ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣ ΚΕΙΜΕΝΟ —
— FOLLOWS THE FULL TEXT OF THE ARTICLE —

Κριτική θεώρηση των προϋποθέσεων για την απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών

Ιωάννης-Ιωσήφ Δ. Παπαγεώργης*,
* Θεολόγος – εκπαιδευτικός, Διδ. Θεολογίας ΕΚΠΑ

Το ζήτημα περί του δικαιώματος για την απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών (ΜτΘ), έχει προκαλέσει, και συνεχίζει να προκαλεί, ποικίλες αντιδράσεις, όχι μόνο στον χώρο της εκπαίδευσης αλλά και στην κοινωνία γενικότερα. Αναμφίβολα, πρόκειται περί ενός σύνθετου και πολυδιάστατου ζητήματος, και, για τον λόγο αυτό, η οποιαδήποτε απάντηση θα πρέπει να προκύπτει ύστερα από ώριμη σκέψη και νηφάλια κριτική. Με αφορμή τις αντιδράσεις κατά του ΦΕΚ του ΥΠΑΙΘ (9/8/2021) περί της απαλλαγής από το ΜτΘ, κρίνω σκόπιμο να εκθέσω μερικές σκέψεις σχετικά με αυτό το ευαίσθητο και ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα, δίχως να επεκταθώ στη συνταγματική κατοχύρωση της καλλιέργειας της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, καθόσον η εν λόγω ερμηνευτική προσέγγιση έχει ήδη αναπτυχθεί στον χώρο της ελληνικής αρθρογραφίας, σε μεγάλο βαθμό.

Πριν προχωρήσουμε στο ζήτημα περί του δικαιώματος της απαλλαγής από το ΜτΘ, θα πρέπει να αποσαφηνίσουμε τον χαρακτήρα και τον «ρόλο» του ΜτΘ στη σύγχρονη εκπαίδευση και να απαντήσουμε στο ερώτημα, για τι είδους μάθημα μιλάμε. Η απάντηση στο εν λόγω ερώτημα συνδέεται, εκτός των άλλων, με τον «θρησκευτικό γραμματισμό». Σε έναν κόσμο που εξελίσσεται συνεχώς, οι αποστάσεις «εκμηδενίζονται» και η τεχνολογία «καλπάζει», το αίτημα για ποιοτικότερη και ουσιαστικότερη επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων είναι επιτακτικό. Η ποιοτική επικοινωνία, όμως, προϋποθέτει αξίες και γνώσεις όχι μόνο για το «εγώ» αλλά και για τον «άλλο», «πίσω» από τον οποίο υπάρχει ένας ολόκληρος κόσμος που διαμόρφωσε και διαμορφώνει – επηρεάζει την προσωπικότητα, την κουλτούρα και τον τρόπο ζωής του. Οι γνώσεις, λοιπόν, όχι μόνο για το «εγώ» αλλά και για τον «άλλο», αποτελούν βασική προϋπόθεση για την ποιοτική επικοινωνία, η οποία είναι η «κίνηση» του «εγώ» προς τον «άλλο» (και αντίστροφα) και είναι αυτή που «μεταμορφώνει» τους συμμετέχοντες σε «πρόσωπα».

Ένας από τους πιο σημαντικούς παράγοντες που «συνθέτουν» τον «κόσμο» του «άλλου», είναι η θρησκευτική πίστη του ανθρώπου αυτού. Όταν, λοιπόν, άνθρωποι από διαφορετικά μέρη του κόσμου, ανεξαρτήτως απόστασης, έρχονται μέσω και της τεχνολογίας πιο κοντά, είναι σαφές ότι έρχονται «πιο κοντά» διαφορετικοί πολιτισμοί, κουλτούρες και θρησκευτικές πεποιθήσεις. Η εν λόγω σημαντική διαπίστωση, φέρνει στο προσκήνιο την ανάγκη για την ενίσχυση του λεγόμενου «θρησκευτικού γραμματισμού» στη σύγχρονη εκπαίδευση, σύμφωνα με τον οποίο, οι μαθητές, μεταξύ άλλων, εξοικειώνονται με σημαντικές θρησκευτικές έννοιες, αναγνωρίζουν τη σημασία

της θρησκείας στον τρόπο ζωής και στον πολιτισμό του ανθρώπου και συναισθάνονται τη σπουδαιότητα των πανανθρώπινων θρησκευτικών αξιών, ως προϋπόθεση για την αρμονική σχέση και συνύπαρξη μεταξύ των λαών. Δεν θα πρέπει να ξεχνούμε ότι η εξοικείωση και ο σεβασμός στην διαφορετικότητα, όπως, εν προκειμένω, στη διαφορετική θρησκευτική πίστη, αποτελεί σημαντική προϋπόθεση για την ποιοτική επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων και καταλυτικό παράγοντα καταπολέμησης της άγνοιας, η οποία δημιουργεί συνθήκες φόβου και μισαλλοδοξίας.

Με βάση τα παραπάνω, προκύπτει εύκολα η διαπίστωση για τη σπουδαιότητα και την αναγκαιότητα του πολυδιάστατου «θρησκευτικού γραμματισμού», τον οποίο το ΜτΘ υπηρετεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Δυστυχώς, όμως, προβάλλονται κατά καιρούς απόψεις, που είτε άμεσα είτε έμμεσα περιορίζουν τη «λειτουργία» και τους εκπαιδευτικούς στόχους του ΜτΘ, χαρακτηρίζοντάς το ως ένα μάθημα «ομολογιακού χαρακτήρα» που υπηρετεί, εν πολλοίς, «σκοπούς κατήχησης». Όταν, λοιπόν, παραγνωρίζεται, είτε σκόπιμα είτε από άγνοια, ο πολυσύνθετος και πολυδιάστατος χαρακτήρας του ΜτΘ, και προβάλλεται, κατά κύριο λόγο, μία «εικόνα» ενός «συντηρητικού ομολογιακού μαθήματος» με σκοπό την «κατήχηση», δημιουργούνται οι συνθήκες και οι προϋποθέσεις για μία δριμύτατη κριτική από πολλούς φορείς και παράγοντες, που αμφισβητούν, ακόμα, και την αναγκαιότητα ύπαρξης του ΜτΘ στο σύγχρονο σχολείο.

Η άδικη, αλλά αστήρικτη, κριτική που δέχεται το ΜτΘ, δημιουργεί ένα αρνητικό κλίμα, ακόμα, και για τον ίδιο τον θεολόγο εκπαιδευτικό, ο οποίος με το έργο και τη δράση του, καλείται να αποδείξει τα «αυταπόδεικτα». Το έργο και η προσωπική δράση του θεολόγου εκπαιδευτικού στο σύγχρονο σχολείο, είναι αυτή που αποδεικνύει, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, τη χρησιμότητα και αναγκαιότητα του ΜτΘ στη σύγχρονη εκπαίδευση και μπορεί να δώσει απάντηση στην όποια κριτική. Η απαραίτητη ερμηνεία και ανάλυση θρησκευτικών εννοιών, η μελέτη και η διδασκαλία της χριστιανικής πίστης και της επίδρασής της στην ιστορία και στον πολιτισμό, η σύνδεση του αναλυτικού προγράμματος του ΜτΘ με τη σύγχρονη πραγματικότητα, η διαθεματική προσέγγιση σύγχρονων θεμάτων που αφορούν σε κοινωνικά, επιστημονικά και ηθικά ζητήματα και η προβολή πανανθρώπινων χριστιανικών αξιών, αποτελούν, μερικά μόνο, παραδείγματα που αφορούν στο πολύτιμο έργο του θεολόγου εκπαιδευτικού στο σύγχρονο σχολείο. Έχοντας, λοιπόν, υπόψη όλα τα παραπάνω, η εξέταση του ευαίσθητου ζητήματος περί της «απαλλαγής» από το ΜτΘ, αποκτά μία άλλη διάσταση.

Όσον αφορά στις αντιδράσεις που έχει προκαλέσει το νεότερο ΦΕΚ του ΥΠΑΙΘ, αυτές επικεντρώνονται, κατά κύριο λόγο, στο εξής, ότι σε περίπτωση αιτήματος για την απαλλαγή από το ΜτΘ θα πρέπει οι κηδεμόνες να αναφέρουν στην αίτησή τους, «λόγοι θρησκευτικής συνείδησης δεν επιτρέπουν τη συμμετοχή του παιδιού μου στο μάθημα των θρησκευτικών». Η φράση «για λόγους θρησκευτικής συνείδησης», αποτελεί «κόκκινο πανί» για τους επικριτές του ΦΕΚ, οι οποίοι στηρίζονται, εν πολλοίς, στην απόφαση (7/9/20) της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (ΑΠΔΠΧ) και σε αυτή του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου (Οκτώβριος 2019). Σύμφωνα με την απόφαση της ΑΠΔΠΧ, αρκεί η δήλωση εκ μέρους των κηδεμόνων του μαθητή, «για λόγους συνείδησης». Οι επικριτές του ΦΕΚ, στηριζόμενοι, εν πολλοίς, στην επιχειρηματολογία της ΑΠΔΠΧ, τονίζουν ότι η αναφορά «για λόγους θρησκευτικής συνείδησης», αντιβαίνει

προς τη θεμελιώδη αρχή της αναγκαιότητας για την προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, ενώ δεν θα έπρεπε να υπάρχει καμία αναφορά της πίστης ή της μη πίστης σε συγκεκριμένο θρήσκευμα. Στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας κατά του ΦΕΚ, επιστρατεύεται και η απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου (Οκτώβριος 2019), σύμφωνα με την οποία, οι αρχές δεν έχουν το δικαίωμα να υποχρεώνουν άτομα να αποκαλύπτουν τις πεποιθήσεις τους. Κατά συνέπεια, το ΥΠΑΙΘ παραβιάζει τις αποφάσεις της ΑΠΔΠΧ και της Ε.Ε., υποχρεώνοντας τους κηδεμόνες του μαθητή, όπως και τον ίδιο, να αποκαλύψουν προσωπικά δεδομένα σχετικά με το αν οι ίδιοι και τα παιδιά τους έχουν ή δεν έχουν μία συγκεκριμένη θρησκευτική πίστη.

Η απάντηση στην επιχειρηματολογία κατά του ΦΕΚ του ΥΠΑΙΘ, είναι σύνθετη και πολυδιάστατη. Αρχικά, όταν οι κηδεμόνες του μαθητή ζητούν την απαλλαγή του από το ΜτΘ, θα πρέπει να αναλογιστούμε, ποια «εικόνα» έχουν για το ΜτΘ. Πώς κρίνουν και χαρακτηρίζουν το ΜτΘ, ποια επιχειρήματα και ποιες απόψεις υιοθετούν; Το ΜτΘ, από το οποίο και ζητούν την απαλλαγή του παιδιού τους, θεωρούν ότι είναι μάθημα «συντηρητισμού και κατήχησης» ή, αντίθετα, θεωρούν ότι πρόκειται περί ενός μαθήματος που παρέχει τον αναγκαίο «θρησκευτικό γραμματισμό», με προτεραιότητα στην χριστιανική πίστη, η οποία είναι ένας από τους βασικούς παράγοντες που επηρέασε και διαμόρφωσε την κοινωνία στην οποία ζουν οι ίδιοι και το παιδί τους; Εάν επιλέξουμε την πρώτη άποψη, ότι, δηλαδή, το ΜτΘ είναι μάθημα «κατήχησης», τότε, είναι(ίσως) εύκολη η «υπόθεση» της απαλλαγής. Μήπως, όμως, η συγκεκριμένη ερμηνεία, αποτελεί μία λανθασμένη εκτίμηση για την προσφορά και την αξία του ΜτΘ;

Εάν, από την άλλη πλευρά, το ΜτΘ θεωρείται ως το μάθημα εκείνο που παρέχει τον αναγκαίο «θρησκευτικό γραμματισμό» και ερμηνεύει τη σημασία και την αξία της θρησκείας (με προτεραιότητα στη χριστιανική πίστη) στην ιστορία και στον πολιτισμό, όπως και στον τρόπο ζωής των ανθρώπων, τότε, προκύπτει το εύλογο ερώτημα, η «πολυπόθητη απαλλαγή» τι νόημα έχει; Μήπως, τελικά, το αίτημα για την απαλλαγή από το ΜτΘ, παραγνωρίζει, τρόπον τινά, τον πραγματικό ρόλο και αξία του ΜτΘ στην σύγχρονη εκπαίδευση; Επιπλέον, είναι σημαντικό να επισημανθεί και μία ενδιαφέρουσα «αντίφαση». Η υποβάθμιση της αξίας του ΜτΘ όσον αφορά στη μελέτη και διδασκαλία της επίδρασης της χριστιανικής πίστης στην ιστορία και τον πολιτισμό της Ελλάδας, της Ευρώπης αλλά και παγκοσμίως, προκαλεί ποικίλα ερωτηματικά και αντιδράσεις, όταν, σπουδαία θεολογικά και θρησκευτικά ζητήματα και γεγονότα αποτελούν μέρος του γνωστικού αντικείμενου άλλων μαθημάτων, όπως, για παράδειγμα, στο μάθημα *Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία Β΄ Γυμνασίου*(εκδ. Διόφαντος 2019), το οποίο διδάσκει ως α΄ ανάθεση ο κλάδος των Φιλολόγων και άλλες ειδικότητες (πλην θεολόγων) ως β΄ ανάθεση.

Από τη μία μεριά, λοιπόν, το ΜτΘ, εν πολλοίς, (κατά)κρίνεται ως μάθημα «κατήχησης», ενώ, από την άλλη, ο κλάδος των Φιλολόγων (και όχι μόνο) πραγματεύεται δύσκολες θρησκευτικές - θεολογικές έννοιες (π.χ. αιρέσεις, Οικουμενικές Σύνοδοι, εικονομαχία και θεολογία των εικόνων, το Σχίσμα μεταξύ της Ορθόδοξης και της Δυτικής Εκκλησίας κ.ά.) στο μάθημα *Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία*. Επίσης, στο μάθημα αυτό, εμπεριέχονται σημαντικές θεολογικές-πατερικές πηγές (π.χ. Ιωάννου του Δαμασκηνού, *Περί εικόνων, Λόγος Δεύτερος*), τις οποίες ο φιλόλογος εκπαιδευτικός (και όχι μόνο) καλείται να ερμηνεύσει δίχως, όμως, να έχει την κατάλληλη «εξοικείωση»

με τις θεολογικές έννοιες (π.χ. «σωτηρία του ανθρώπου» κ.ά.) και δίχως να έχει διδαχθεί τον τρόπο ερμηνείας των πηγών αυτών. Και να φανταστεί κανείς ότι, ο κλάδος των Θεολόγων, το μάθημα της *Μεσαιωνικής και Νεότερης Ιστορίας της Β΄ Γυμνασίου*, το έχει ως γ΄ ανάθεση, αν και στο Αναλυτικό Πρόγραμμα των Θεολογικών Σχολών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, υπάρχουν μαθήματα *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* όπως και *Βυζαντινής Ιστορίας*.

Είναι ιδιαίτερος σημαντικό να τονισθεί ότι η ιστορική προσέγγιση θεολογικών και θρησκευτικών ζητημάτων και γεγονότων είναι ελλιπής όταν «απουσιάζει» η απαραίτητη θεολογική κατάρτιση. Αυτό συμβαίνει γιατί η ερμηνεία των ζητημάτων και των γεγονότων αυτών προϋποθέτει και την απαραίτητη θεολογική γνώση και την κατάλληλη ερμηνευτική προσέγγιση της χριστιανικής πίστης, καθόσον αυτή (η χριστιανική πίστη) είναι ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες που επηρεάζουν και διαμορφώνουν τη συνείδηση, τα κίνητρα και τη δράση των ανθρώπων που παράγουν ιστορία. Επιπλέον, τέτοιους είδους θέματα και ζητήματα, ευνόητο είναι ότι, θα προκαλέσουν πληθώρα ερωτήσεων από τη μαθητική κοινότητα, οι οποίες και θα πρέπει να απαντηθούν. Ποια απάντηση, όμως, δύναται να δώσει ένας φιλόλογος ή οποιαδήποτε άλλη ειδικότητα (που διδάσκει το εν λόγω μάθημα ως β΄ ανάθεση), σε ερωτήσεις των μαθητών, παραδείγματος χάριν, περί των δύο φύσεων του Ιησού Χριστού ή περί της σωτηριολογικής διάστασης της θεολογίας των εικόνων ή περί της δογματικής διαφοράς μεταξύ της Ορθόδοξης και της Δυτικής θεολογίας αναφορικά με το θέμα των τριαδολογικών σχέσεων; Η άγνοια των Φιλολόγων (όπως και των άλλων ειδικότητων που διδάσκουν το μάθημα αυτό ως β΄ ανάθεση) στα ζητήματα ερμηνείας της χριστιανικής πίστης, τους οδηγεί, αναγκαστικά, σε μία επιφανειακή εξέταση των εν λόγω ζητημάτων, υποβαθμίζοντας τη σημασία της πίστης ως παράγοντα διαμόρφωσης των κινήτρων και (γενικότερα) των προϋποθέσεων για τη δράση των «πρωταγωνιστών» στα θεολογικά – θρησκευτικά ζητήματα και γεγονότα, τα οποία και αποτελούν μέρος του γνωστικού αντικείμενου του εν λόγω μαθήματος.

Με βάση τα παραπάνω, το ερώτημα περί του δικαιώματος απαλλαγής από το ΜτΘ, προϋποθέτει, μεταξύ των άλλων, την αποσαφήνιση του πραγματικού «ρόλου» που διαδραματίζει το μάθημα αυτό στη σύγχρονη εκπαίδευση. Είναι αναμφισβήτητο και νομικά κατοχυρωμένο το δικαίωμα στην απαλλαγή από το ΜτΘ, προκύπτει, όμως, το ερώτημα, ποια είναι η εικόνα που έχει σχηματίσει ο κάθε ενδιαφερόμενος για το μάθημα αυτό; Μία σαφής απάντηση σε αυτό το σημαντικό ερώτημα μπορεί να μας δώσει τα απαραίτητα κριτήρια και επιχειρήματα κατά την εξέταση του ζητήματος περί των όρων και προϋποθέσεων για την απαλλαγή από το ΜτΘ. Επίσης, οι υπέρμαχοι της άποψης ότι στην αίτηση για την απαλλαγή από το ΜτΘ η φράση «για λόγους συνείδησης» είναι αρκετή, ίσως θα πρέπει να το ξανασκεφτούν. Αυτό συμβαίνει γιατί η φράση αυτή, αν και προβάλλεται ως η μόνη περίπτωση προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, είναι ασαφής και «γενικόλογη».

Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της προσπάθειας για την προστασία των προσωπικών δεδομένων, προωθείται μία αόριστη και ασαφής διατύπωση («για λόγους συνείδησης»), η οποία, εν τέλει, δεν αποκλείει την πιθανότητα να υπονοείται και η περίπτωση της διαφορετικής θρησκευτικής πίστης. Τι σημαίνει, αλήθεια, η φράση

«για λόγους συνείδησης» και πώς θα μπορούσε να ερμηνευθεί από τους κηδεμόνες και από τους ίδιους τους μαθητές; Το αίτημα για την απαλλαγή από το ΜτΘ, εφόσον δεν θα περιλαμβάνει μία συγκεκριμένη τοποθέτηση, όπως την διατύπωση «για λόγους θρησκευτικής συνείδησης» (δίχως να αναγράφεται υποχρεωτικά για ποιο θρήσκευμα πρόκειται), δημιουργεί, τουλάχιστον, την εντύπωση ότι την απαλλαγή από το ΜτΘ θα μπορούσε να διεκδικήσει κάποιος και για άλλους λόγους, όπως για παράδειγμα, για λόγους πολιτικής (;) συνείδησης!

Επιπλέον, σοβαρός προβληματισμός δημιουργείται και από το επιχείρημα που αναφέρεται στην αναγκαιότητα προστασίας των προσωπικών δεδομένων. Ο φόβος για αρνητικές συνέπειες από την αποκάλυψη διαφορετικής θρησκευτικής πίστης από τους κηδεμόνες και το παιδί τους, προϋποθέτει την ύπαρξη συνθηκών «κοινωνικού στιγματισμού» και μισαλλοδοξίας. Στο σημείο, όμως, αυτό, προκύπτει το εύλογο ερώτημα, εάν, όντως, υπάρχει ο κίνδυνος, σε μία ευνομούμενη πολιτεία και σε ένα σύγχρονο σχολείο, να υπάρξουν περιπτώσεις «κοινωνικού στιγματισμού» ή μισαλλοδοξίας κατά των ανθρώπων που θα «αποκαλύψουν» ότι έχουν διαφορετική θρησκευτική πίστη. Κατά συνέπεια, η άρνηση αποκάλυψης διαφορετικής θρησκευτικής πίστης, προϋποθέτει, εκ των πραγμάτων, τον κίνδυνο ότι οι άνθρωποι που ζητούν την απαλλαγή τους από το ΜτΘ θα υποστούν τις εν λόγω αρνητικές συνέπειες. Είναι, όμως, βάσιμος αυτός ο φόβος ή, μήπως, όχι; Και στην περίπτωση που είναι, τότε, τι σημαίνει αυτό για το αξιακό μας σύστημα ως κοινωνία και για την αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού μας συστήματος; Όλα αυτά τα ερωτήματα, θα πρέπει να τα έχουν υπόψη τους όσοι επικαλούνται την αναγκαιότητα για την προστασία των προσωπικών δεδομένων, καθόσον, το επιχείρημα αυτό, υποβαθμίζει επικίνδυνα την αξία του εκπαιδευτικού συστήματος, όπως και των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών εν γένει.

Τελειώνοντας, η εν λόγω ασάφεια στη δήλωση για την απαλλαγή από το ΜτΘ («για λόγους συνείδησης»), όχι μόνο δεν λύνει το ζήτημα περί των όρων και προϋποθέσεων απαλλαγής από το ΜτΘ αλλά, δυστυχώς, δημιουργεί ένα ασαφές και ακαθόριστο πλαίσιο εκτιμήσεων και ερμηνειών, οδηγώντας, τελικά, σε μία απαξίωση του ΜτΘ και, κατ' επέκταση, υποβαθμίζοντας την προβλεπόμενη και συνταγματικά κατοχυρωμένη καλλιέργεια της θρησκευτικής συνείδησης στη μαθητική κοινότητα.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Δελγκωσταντής, Κ. (2009). Το μάθημα των Θρησκευτικών (Ταυτότητα και Προοπτικές). Στο Κ. Ι. Μπελέζος & Α. Κονταλή (Επιμ.), *Το μάθημα των Θρησκευτικών στην Εκπαίδευση. Πρακτικά Ημερίδας-Εισηγήσεις (5 Νοεμβρίου 2008)* (σσ. 35-55). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών - Θεολογική Σχολή.
- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2013). Το μάθημα των θρησκευτικών σήμερα και αύριο. Μία άποψη με κριτήριο την παιδαγωγική και διδακτική του μαθήματος, *Νέα Παιδεία* 146, 123-135.
- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2019). *Τι θρησκευτικά χρειάζεται η εκπαίδευση σήμερα; Μία πολυδιάστατη έρευνα σε ελληνικό περιβάλλον*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μητροπούλου, Β. (2021). *Ψηφιακός θρησκευτικός γραμματισμός. Σχεδιάζοντας τη σύγχρονη εκπαίδευση στο σύγχρονο σχολείο*. Θεσσαλονίκη: Ostracon Publishing.

Πεπές, Ε. (2014). Θρησκευτικός γραμματισμός: Ερμηνείες και παρερμηνείες. Στο Μιχελουδάκης Σ., & Πεπές, Ε. (Επιμ.) *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου με θέμα: Το Μάθημα των Θρησκευτικών. Προβληματισμοί - Επισημάνσεις - Προτάσεις* (σσ. 207-220). Θεσσαλονίκη - Ελλάδα. Κιάτο Κορινθίας. Εργαστήριο Παιδαγωγικής - Χριστιανικής Παιδαγωγικής Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας Α.Π.Θ.